

RECENZE

CHENAUX, Philippe: *Katolická církev a komunismus v Evropě (1917–1989)*
Rybka Publishers, Praha 2012, 287 stran

Vztahy katolické církve a totalitních režimů v evropském kontextu nejsou příliš častým námětem publikací vydávaných v češtině. Jednou z ojedinělých knih, jež řeší vztah církve a komunismu v Evropě ve 20. století, je kniha profesora církevních dějin na Lateránské univerzitě v Římě, Philippa Chenauxe. Ten se dlouhodobě věnuje sledování vatikánské politiky a osobností papežů. Výjimečnost publikace spočívá ve snaze předložit komplexní pohled na vztahy komunismu a katolické církve v Evropě od bolševické revoluce v Rusku v roce 1917 až do pádu komunismu ve střední a východní Evropě v roce 1989. Autor se nezaměřuje pouze na konflikty mezi katolicismem a křesťanstvím, jež spíše dominovaly, ale všímá si i pokusů o dialog, společného mírového úsilí, ekumenismu a vztahu mezi křesťanským myšlením a marxismem.

V první části knihy nazvané *Mezi Skyllou a Charybdou (1917–1945)* autor pojednává o vymezení diplomacie Svatého stolce vůči komunismu, dílčím způsobem i nacismu. Autor připomíná výrazně pseudonáboženský charakter komunistické ideologie, její internacionální mesiánské poselství a také totalitní prvenství tohoto systému po revoluci v Rusku v roce 1917. Na bolševickou revoluci bylo nahlíženo ve Vatikánu jako na destrukci křesťanské civilizace a řádu, pokračovatelku francouzské revoluce a židobolševické spiknutí, což mnozí odpůrci komunismu dokládali četným zastoupením Židů v bolševickém vedení i při pokusech o nastolení komunistického režimu po první světové válce v Maďarsku i Německu. Chenaux analyzuje dobový postoj katolické církve k Židům od extrémního, okrajového antisemitismu přes neutrální postoj s jistými pozitivními i negativními postřehy – zastávaný papežem Piem XI. (pontifikát 1922–1939) – až po postoj filosemitský, reprezentovaný např. řadou biskupů a kardinálů v západní Evropě v hnutí Přátelé Izraele.

Vatikánská politika dvacátých a třicátých let za papežů Benedikta XV. (pontifikát 1914–1922) a Pia XI. se nesla v duchu uzavírání konkordátů se státy nově vzniklými po první světové válce a také snahou udržet ve státech, kde došlo k nástupu autoritativních a diktátorských režimů levicového či pravicového zaměření, pro církev a věřící nesitelné podmínky. V duchu této strategie se Svatý stolec domníval, že bude možné uzavřít podobnou dohodu i s bolševickým státem. Je jistě překvapivé, že někteří církevní hodnostáři zpočátku vnímali změny v Rusku v roce 1917 jako pozitivní obrat – odstranění protikatolické dynastie Romanovců a příslib náboženské svobody pro katolictví a misie. Chenaux přesně popisuje rychlé vystřízlivění z nadějných vyhlídek na konsolidující se bolševický režim. Reakce bolševického vedení na vatikánské žádosti o zastavení náboženského pronásledování a perzekuce pravoslavné církve měly většinou tónu popírání omezování náboženského života či perzekuce kléru, často byly také ironické až útočné. Bolševické vedení teprve tváří v tvář mezinárodní izolaci a katastrofě hladomoru v roce 1921 přistoupilo na vzájemná jednání s vatikánskými diplomaty a 12. března 1922 podepsalo jedinou dohodu mezi Svatým stolicem a bolševickým Ruskem. Ta se však omezovala pouze na humanitární misi a doprovázela ji celá řada restrikcí humanitárních pracovníků. Další pokusy o dohodu a zajištění garance svobody svědomí a svobody vyznání na mezinárodní konferenci v Janově v roce

1922 vinou sovětského vedení zkrachovaly. Svatý stolec dále pokračoval, především prostřednictvím svého nuncia v Německu Eugenia Pacelliho (pozdější papež Pius XII., pontifikát 1939–1958), ve snaze o uzavření konkordátu se Sovětským svazem, ten však po zlepšení své mezinárodní pozice po svém uznání Británie, Itálie a dohodami s Německem nejevil o dohodu zájem. Přestože došlo k výměně návrhů dohody mezi oběma stranami, přičemž ten sovětský v restriktivních opatřeních v mnohém předčil původní poměry v carském Rusku, k uzavření nedošlo a jednání uvízla pro sovětský nezájem na mrtvém bodě.

Kniha se dotýká také neúspěšných pokusů o ustavení mezinárodních katolických institucí jako odpovědi na vznik III. internacionály a jejich snaze čelit expanzi komunismu v Evropě. Zajímavou kapitolou je zkoumání vztahů římskokatolické i řeckokatolické církve k pravoslavné a východním církvím. Především za pontifikátu Lva XIII. (1878–1903) a Benedikta XV. se objevily tendence ke vzájemnému poznání a sblížení západního a východního křesťanství, včetně založení Kongregace pro východní církve a Papežského východního institutu. Chenaux zmiňuje i osudy mise ředitele papežského východního ústavu Michela d'Herbignyho, který se pokusil ve třicátých letech obnovit narušenou strukturu církevní hierarchie v SSSR, provedl zde tajná biskupská svěcení a pokusil se iniciovat růst kněžských povolání. Po opakovaných návštěvách v SSSR se dočkal vyhoštění i pádu svého díla – všichni jím vysvěcení biskupové byli v době tzv. velkého teroru vyhoštěni, uvězněni nebo popraveni. Také on sám se kvůli osobním antagonismům svých odpůrců ve Vatikánu dočkal uvolnění ze všech funkcí a téměř zbavení kněžského svěcení.

V kapitole Mezi unonismem a ekumenismem autor poukazuje na pokusy o sblížení Západu a Východu ve dvacátých a třicátých letech v kruzích francouzských intelektuálů, např. Jacquese Maritaina či Nikolaje Alexandroviče Berďajeva. Omezuje se však pouze na Francii a pomíjí obdobné vztahy mezi ruskými emigrantskými kruhy v Německu či Československu.

V kapitole Katolíci a komunisté nastoluje autor zásadní téma střetu Svatého stolce a komunismu. Poté, co v Sovětském svazu v roce 1929 propukla další vlna náboženského pronásledování, vyslovil se papež Pius XI. pro jeho zastavení, což však vyvolalo opět sovětské obranné reakce i útočné výpady proti papeži. Církev se cítila komunismem ohrožena, proto Svatý stolec inicioval zmapování činnosti komunistů a jejich propagandy ve vztahu k církvi v evropských zemích, přičemž postoje církve a věřících se v jednotlivých evropských zemích dost lišily, např. ve Francii se prosadila spolupráce katolíků a komunistů v rámci Lidové fronty. Odpovědí byl dekret kongregace Svatého oficia, jenž varoval věřící před spoluprací s komunisty na poli kulturním i sociálním. Po zostření náboženského pronásledování v SSSR a útocích proti církvi v Mexiku či Španělsku ve třicátých letech přistoupil Svatý stolec k otevřenému odsouzení komunismu jako systému *hluboce zvráceného*. Encyklika *Divini Redemptoris* z 19. března 1937 popisuje komunistickou doktrínu i její dopad a zapovídá spolupráci křesťanů s komunisty. Autor výstižně upozorňuje na téměř paralelní vydání encykliky *Mit brennender Sorge* z 14. března 1937, zaměřené proti nacismu, rasismu a novopohanství, a potřebu Vatikánu vymezit se vůči oběma totalitním ideologiím a zabránit zdání, že se Svatý stolec přiklání na stranu jednoho, nebo druhého z těchto totalitních režimů.

V kapitole Válka spravedlivá, nebo svatá nastoluje Chenaux v souvislosti s občanskou válkou ve Španělsku kontroverzní téma svaté války a předkládá stručnou genezi tohoto fenoménu v dějinách. Přestože někteří španělští duchovní toto označení v souvislosti s bojem nacionalistů proti republikánům vzhledem k počtům obětí mezi kněžími a řeholníky použili, pastýřský list španělského episkopátu ve vztahu k republikánům vyzníval mírněji, i když jasně deklarovali podporu nacionalistům. Papežův postoj ke konfliktu zůstal nestranný, oběma válčícím stranám zaslal apely na zastavení násilností, a přestože v roce 1938 uznal Vatikán Francovu vládu a jmenoval apoštolského nuncia v Madridu, deklaroval papež, že zůstává otcem „všech Španělů“.

Autor uvádí události církevní problematiky v celkovém dějinném kontextu. A za cenu udržení návaznosti dějinného sledu se místy odklání od striktního vymezení vztahu církev a komunismus. Tak je tomu např. v kapitole o druhé světové válce, kde řeší vztah Svatého stolce ke konfliktu a k nacismu a nastoluje palčivé otázky podpory, jež byla vyžadována na Vatikánu zeměmi Osy při tažení proti SSSR jako křížovému tažení proti bezbožnému režimu. Vatikán však tuto podporu odmítl. Stejně obtížným momentem pro Vatikán bylo očekávané vyjádření podpory spolupráci USA se SSSR na porážce nacismu. Svatý stolec proklamoval platnost *Divini Redemptoris* – odsouzení komunismu, ale přátelství k ruskému lidu. Pius XII. odmítl vydat prohlášení odsuzující bezbožný komunismus s tím, že by nemohl mlčet k nacistickému pronásledování. Chenaux správně připomíná, že papež si zároveň uvědomoval nebezpečí expanze komunismu ve střední Evropě v souvislosti s postupem Rudé armády a označoval jako hráz proti němu jednotu evropských katolických států – především Německa, Francie a Itálie.

Druhá část knihy nazvaná Církev za studené války se zaměřuje na období let 1945–1959. Pius XII. projevoval výraznou proamerickou podporu a pozitivně kvitoval nástup H. Trumana, od něž očekával tvrdší postup proti komunismu. Své obavy a znepokojení projevoval Svatý stolec z úsilí Sovětů prosadit komunismus v zemích střední a východní Evropy, ale také z poválečného růstu preferencí komunistů a jejich politického vlivu ve Francii a v Itálii. Autor otevírá také téma vztahů Vatikánu a Spojených států amerických, jež rozhodně nebyly ani v době studené války pouze harmonické. Svatý stolec projevoval nesouhlas s parcelací Německa či s tvrdými podmínkami vnucenými Itálii spojenci, stejně jako projevoval pochybnosti o představě západních spojenců o možnosti dohody se SSSR, jež považoval za totalitní a bezbožný stát. O to více podporoval Marshallův plán na obnovu Evropy či Trumanovu doktrínu o zadržování komunismu. Chenaux neukazuje vatikánskou politiku černobílým způsobem jako jedolitý směr, ale naznačuje často odlišné, až protichůdné proudy – např. ne všichni italské a francouzské teologové projevovali souhlas s proamerickou orientací Pia XII. Autor připomíná, že s prosazováním komunismu ve střední a východní Evropě a pronásledováním církve v těchto zemích rostla otevřenost vatikánských prohlášení proti ideologii komunismu, jež byla završena výnosem Svatého officia z 1. července 1949, zakazujícím katolíkům jakoukoliv spolupráci s komunistickými organizacemi, včetně členství v nich, až pod hrozbou exkomunikace. Škoda, že autor nezkoumá podrobněji prosazování tohoto dekretu v praxi či perzekuci těch duchovních, kteří jej uplatňovali a byli za to např. v Československu perzekuováni.

Předností publikace je skutečnost, že autor v některých případech nesleduje pouze postoje katolické církve, ale všímá si i jiných církví a ekumenických institucí. Rovněž připomíná významnou podporu vatikánské politiky křesťansko-demokratickým stranám, jež byly vnímány jako jeho trumf proti expanzi komunismu v západní Evropě. Autor sleduje také kontinuitu vatikánské podpory myšlenky jednotné Evropy a zajímavé jsou i citované výpady proti ní, jichž se dočkala nejen ze sovětského tábora, ale i z řad západní levice – např. francouzský prezident Vincent Auriol hovořil o trojkolici Konrad Adenauer, Robert Schuman a Alcide de Gasperi jako o třech tonzurách pod jednou kněžskou čepičkou. Přes dílčí neúspěchy setrvala vatikánská politika na platformě budování evropské federace a vytvoření Evropského hospodářského společenství a Euratomu, přičemž podpis římských dohod v roce 1957 byl považován dokonce za nejvýznamnější událost v dějinách moderního Říma.

Jistě překvapivě působí na čtenáře z bývalého východního bloku sympatie, jež projevovali francouzští katoličtí intelektuálové v čele s abbé Boulierem mírové iniciativě vzešlé ze SSSR a zaměřené proti šíření jaderných zbraní a USA – tzv. Stockholmské výzvě. Paradoxně za odmítání podpisu této výzvy byli šikanováni v socialistických zemích četní duchovní i laici. Autor se rovněž zabývá fenoménem tzv. dělnických kněží, tedy duchovních, kteří se rozhodli pro práci v dělnickém prostředí. Mnozí z nich se stali členy odborů, účastnili se stávek a akcí sympatizujících s komunisty. Autor ukazuje nedůvěřivý pohled církevního episkopátu k tomuto hnutí a jeho nivelizaci, ale i následnou rehabilitaci po druhém vatikánském koncilu.

Autor věnuje pozornost celoevropskému vývoji, ale nejdetailněji rozebírá situaci vztahů Svatého stolce a komunismu v rodné Francii, případně v sousední Itálii. V této skutečnosti tkví přednost publikace – pro středoevropského čtenáře se otevírají často nová, ve zdejší knižní produkci doposud ne příliš reflektovaná témata –, ale i její slabost. Pro zájemce o problematiku vztahů mezi církví a státem po roce 1945 v komunistických zemích střední Evropy, jimž se věnuje např. kapitola Umlčená církev, kde bychom zřejmě očekávali, že toto téma bude zásadní, je publikace spíš kusá a autor sám přiznává v úvodu problém jazykové bariéry ve vztahu k novějším pracím z této části Evropy. Chenaux obstojně mapuje vývoj v Polsku a Maďarsku – zachycuje nejdůležitější události, včetně osudů Józsefa Mindszentyho a Stefana Wyszyńskiego, ale i dalších biskupů, zkoumá dohody z roku 1950 mezi místními episkopáty a komunistickým vedením, všímá si možností činnosti církve i jejich omezení. Obdobně je popsán i osud církve v bývalé Jugoslávii, leč informace o Rumunsku i Československu se jeví pouze jako fragmentární a nedostatečné chybí zmínky o protivatikánské politice, likvidaci řádů, číhoštském případu aj. Zcela postrádám fakta o poměrech např. v bývalé Německé demokratické republice, Bulharsku či Albánii, jež byla proklamována prvním ateistickým státem na světě. Zmiňovaným zemím, kde církve prošly více než čtyřicetiletou zkušeností s komunismem, by měl být věnován elementární prostor, zvláště v publikaci, jež má ambice být solidní syntézou tématu.

Autor dále sleduje pokusy o sblížení mezi Východem a Západem, mezi křesťany a zástupci z komunistických zemí na bázi mírového hnutí v padesátých letech, např. úspěšnou iniciativu florentského starosty G. La Piry, organizátora kongresů za mír a křesťanskou civilizaci ve Florencii. Přes nadějně otevírání se, propouštění biskupů

a kněží z internace v Polsku a Maďarsku v polovině padesátých let šlo jen o nesmělé krůčky, kterým učinilo přítrž sovětské potlačení maďarské revoluce v roce 1956. Vatikán i jiné západní země ukončily dialog s komunistickým světem.

Zásadní obrat v dosavadním vývoji vztahů popisuje třetí část knihy nazvaná Od tání k pádu komunismu (1959–1989). Zásadní změny inicioval papež Jan XXIII. (pontifikát 1958–1963), jenž usiloval o uvolnění napětí mezi oběma bloky a snažil se napomoci zlepšení situace utlačovaných církví za železnou oponou. Z jeho iniciativy byl svolán II. vatikánský koncil, který přinesl zásadní změny v církvi, a obnoven ekumenický dialog mezi církvemi. Přestože Jan XXIII. rozvinul kontakty s Nikitou Sergejevičem Chruščovem, osobně přijal jeho dceru a napomohl řešení kubánské krize, období pontifikátu „dobrého papeže Jana“ nepřineslo mnoho konkrétních výsledků pro zlepšení pronásledovaných církví v sovětském bloku. Ač byly výsledky II. vatikánského koncilu (1962–1965) hodnoceny i v SSSR převážně pozitivně, sovětské vedení dále proklamovalo nutnost pokračování protináboženské politiky, čímž si vysloužilo kritiku i z řad komunistické strany Francie a Rogera Garaudyho. Papež Pavel VI. (pontifikát 1963–1978) si uvědomoval obtížnost dialogu s komunistickým světem, ale nepřál si konfrontační tón proti komunismu v koncilních dokumentech, např. v pastorální konstituci *Gaudium et Spes* je pojednáno o komunismu nepřímě jako o ateistickém hnutí, bojujícím proti náboženství, ale je zde i odkaz na encykliku *Divini Redemptoris*. Někteří konzervativní teologové z Francie považovali toto odsouzení komunismu za nedostatečné.

Podstatné události zachycuje 9. kapitola Východní kapitola Vatikánu. Cheneaux zde popisuje první dohody Vatikánu se socialistickými státy v šedesátých letech, např. v Maďarsku či Jugoslávii, uzavírané ve snaze vydobýt přijatelnější podmínky pro místní církve – jmenování biskupů a obnovení diecézí, garance kněžských seminářů či výuky náboženství, přesně v duchu vatikánské meziválečné politiky. Detailně se zaobírá obtížemi při pokusech o podobné dohody v Československu a v Polsku. Ani tyto dohody však neukončily omezování výuky náboženství, pastoračních aktivit nebo občasné věznění duchovních či šikanování aktivních věřících. Autor připomíná větší angažovanost vatikánské diplomacie na mezinárodním poli a její zásluhu např. při nastolení tématu dodržování lidských práv a základních svobod na konferenci v Helsinkách. Právě závazek vlád z komunistických zemí tato doporučení respektovat se stal impulsem ke vzniku opozičních hnutí ve východním bloku, posílil roli církve a v konečném důsledku přispěl k pádu komunismu.

Knihu uzavírá kapitola Církev a pád komunismu, mapující pontifikát papeže Jana Pavla II. (pontifikát 1978–2005). Jeho vlastní zkušenost s nacismem i komunismem a jeho vnímání komunismu jako ideologie absolutního politického zla zásadně změnil vztah církve k tomuto totalitnímu systému. Od počátku svého pontifikátu kladl důraz na dodržování základních lidských práv a svobod a respektování důstojnosti člověka. Opakovaně obracel svou pozornost k zemím střední a východní Evropy a zdůrazňoval důležitost náboženské svobody. Význam tohoto regionu připomínal také západoevropským politikům, když hovořil o Evropě od Atlantiku až po Ural. Na rozdíl od Pia XII. a dalších svých předchůdců vyzdvihoval i úlohu národa, zvláště v procesu osvobození od utlačovatelské ideologie komunismu, ale podporoval i my-

šlenku jednotné Evropy. Návštěvy Jana Pavla II. v Polsku, první cesty papeže do socialistické země, byly pro Poláky velkým povzbuzením a důležitým impulsem v jejich odporu proti komunismu. Papež podpořil myšlenku hnutí Solidarita, přijal ve Vatikánu její vedení v čele s Lechem Wałęsą a v době, kdy hrozila sovětská invaze do Polska, zaslal Leonidu Iljiči Brežněvovi dopis a varoval jej před případnou intervencí s odvoláním na dohody z Helsinek. Rozšiřování ekumenických vztahů s pravoslávím bylo další cestou ke zlepšení situace katolické církve v zemích za železnou oponou, i když např. představitelé řeckokatolické církve vzhledem ke svému zákazu činnosti a pronásledování sovětským režimem, na němž se nepřímo podílela i pravoslavná církev, tento dialog kritizovali. Jan Pavel II. připomínal utrpení uniátů a požadoval pro ně náboženskou svobodu. V období perestrojky došlo také k rozvinutí vztahu mezi Michaiilem Sergejevičem Gorbačovem a Janem Pavlem II., jejichž vrcholem byla Gorbačovova návštěva Vatikánu v prosinci 1989 a navázání diplomatických vztahů obou zemí. Více než osmdesátiletý pokus o dialog mezi Svátým stolcem a komunistickým SSSR byl završen, stejně jako kariéra kardinála Agostina Casaroliho, usilujícího o dohody s jednotlivými komunistickými zeměmi.

Pokud jde o formální stránku knihy, autor postavil svoji práci především na dlouhodobém výzkumu pramenů k danému tématu ve vatikánských archivech, studiu edic papežských dokumentů a encyklik, vzpomínek papežů a vatikánských diplomatů. Úspěšně analyzuje dobový tisk a text prokládá citacemi nejen z něj. Publikaci charakterizuje hutný, výrazně faktografický styl psaní. Samotný text je doplněn rozsáhlým poznámkovým aparátem, zpřesňujícími vysvětlivkami, chronologickým přehledem nejvýznamnějších událostí a bibliografií. Bohužel chybí jakýkoliv obrazový materiál, který by podobně publikaci určitě příslušel. Drobným nedostatkem knihy (částečně pouze jejího českého vydání) jsou místy zavádějící formulace, někdy způsobené pouze nepřesným překladem, např. *vznik Informbyra na konferenci ve Wroclavi* (Informbyro vzniklo na konferenci ve městě Szklarska Poręba), *uvěznění arcibiskupa Berana* (byl internován, nikoliv odsouzen a uvězněn), *arcibiskup S. Wyszyński byl zatčen a vyhoštěn* (byl internován), *státní povolení* (státní souhlas pro duchovenskou činnost), *bra Wikář R. Hochbutha* (obvykle se překládá jako *Náměstek*) atd. Autor většinou popisuje vztahy katolicismu a komunismu jako vztahy Vatikánu a komunistických vlád, o postojích místních episkopátů, ale i duchovních a věřících jsou informace bohužel sporé, proto by bylo přesnější, kdyby publikace nesla název Vatikán a komunismus v Evropě. Zájemcům o detailnější popis událostí ve střední a východní Evropě po roce 1945 lze doporučit sice méně erudovanou, ale detailnější práci *Vatikán a rudý prapor* Jonathana Luxmoora a Jolanty Babiuchové (Volvox Globator, Praha 2003) či syntetickou práci polského historika Bohdana Cywińskiego *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie środkowo-wschodniej. I was przeszłado-wać beda* (Poznań 1995).

◆ Vojtěch Vlček